

Murat ARAPOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, marapoglu@gelisim.edu.tr, İstanbul, Türkiye.

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-1518-782X>

X. ve XII. Yüzyıllar Maverünnehir Ribatları

Özet

Ribatlar İslam medeniyetinin inşa ettiği ilk yapı türlerinden biridir. Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin döneminde murabıtların toplandığı yerleri tanımlamak için terim kullanılmıştır. İlk İslam fetihleri periyodunda ribatlar savunma gayesiyle inşa edilmiştir. İslam hâkimiyetinin tesis edildiği bölgelerde, dar-ül İslam beldelerinde ribatlar farklı işlevlerle kullanılmaya başlamıştır. X. ve XII. yüzyıllar arasında ilk Türk İslam devletlerinin hüküm sürdüğü Maverünnehir 'de İslam fetihleri VIII. yüzyılda başlamıştır. IX. ve X. yüzyılda Müslüman coğrafyacı ve seyyahlar Maverünnehir İslam dışı unsurlarla mücadelenin devam ettiği bölge olarak tanımlar. Bu dönemde savunma işlevine sahip olanlar dışında konaklama gayesiyle yapılmış ribatlardan bahsederler. X. ve XII. yüzyıllar arasında Maverünnehir coğrafyasında yer alan ribatlar üzerine yapılan araştırma yapılarında olan işlev değişikliğinin anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşünülmüştür. Çalışmanın kapsamı coğrafyada ribat terimiyle ilişkili, mimari özellikleri üzerine yorum yapılacak ribat yapılarıyla sınırlandırılmıştır. Literatürde Maverünnehir coğrafyasının söz konusu süreçte var olan siyasi ve sosyal dönem ortaya konulmuş, bölgedeki ribatlardan bahseden erken dönem yazılı kaynaklar incelenmiştir. Belirlenmiş çerçeve içerisinde kalan yapılar üzerine araştırmalar derlenmiş, yapıların mimari özelliklerine dair yorum yapılacak görsel materyal toplanmıştır. Yapıların güncel çalışmalar sonrasında ortaya çıkarılan plan tipleri ve mimari özellikleri karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Çalışmanın sonucunda yazılı kaynaklarda anlatılan ribatlardaki işlev değişikliğinin yapıların mimari özelliklerine etkisi irdelenmiştir. Analizler sonrası elde edilen bulgulardan erken dönemde inşa edilmiş ribatların kale plan şemasına uygun tesis edilmiş olabileceği hipotezini destekleyen sonuçlara ulaşılmıştır. Maverünnehir coğrafyasında kervansaray başlığı altında incelenen ribatların işlev değişikliği öncesi durumları genel olarak göz ardı edildiği, bu durumun yapıların mimari özelliklerini anlamakta tenakuzlar yarattığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Maverünnehir, ribat, kervansaray, kale.

The Ribats of Transoxiana During Xth and XIIth Century

Abstract

Ribats are one of the first building types built by Islamic civilization. The term was used to describe the places where the murabit gathered during the period of the Prophet and the Khulefa-i Rashidin. During the period of the first Islamic conquests, ribats were built for defense purposes. In the regions where Islamic sovereignty was established, ribats started to be used with different functions. Islamic conquests in Maverünnehir, where the first Turkish Islamic states ruled between the Xth and XIIth centuries, started in the VIIIth century. In the IXth and Xth centuries, Muslim geographers and travelers described Transoxiana as a region where the struggle against non-Islamic elements continued. In this period, apart from those with defense function, they mention ribats built for accommodation purposes. It is thought that the research on the ribats in the geography of Transoxiana between the Xth and XIIth centuries will contribute to the understanding of the change of function in the structures. The scope of the study is limited to the ribat structures related to the term ribat in geography, on the architectural features of which comments will be made. In the

literature, the political and social period of the Transoxiana geography in the period in question was revealed, and early written sources mentioning the ribats in the region were examined. Research on the structures within the determined framework has been compiled and visual material has been collected to comment on the architectural features of the buildings. The plan types and architectural features of the buildings revealed after the current studies were analyzed comparatively. As a result of the study, the effect of the change of function in the ribats described in written sources on the architectural features of the buildings was researched. The results of the analyses support the hypothesis that the ribats built in the early period may have been constructed in accordance with the castle plan scheme. It has been determined that the pre-functional conditions of the ribats examined under the title of caravanserais in the Transoxiana geography are generally ignored, and this situation creates discrepancies in understanding the architectural features of the buildings.

Keywords: Transoxiana, ribat, caravanserai, castle.

1. Giriş

Arap yarımadasında VII. Yüzyılın ilk yarısının başında inkişaf eden İslam dini iki asır gibi kısa bir sürede geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Hz. Peygamberin vefatının ardından Hulefa-i Raşidin döneminde ilk İslam fetihleri başlamış ve Müslümanların hâkimiyeti altındaki topraklar batıda Kuzey Afrika ve Endülüs yarımadasına kadar ulaşırken doğuda Orta Asya bölgesine kadar uzanmıştır. İslam medeniyeti farklı yaşam biçimlerinin, geleneklerin ve sanat üsluplarının bulunduğu söz konusu coğrafyadaki medeniyetler ile fetih hareketleriyle başlayan bir etkileşim sürecine girmiştir. Bu süreçte içerisinde yerel yapım teknikleri, plan şemaları gibi unsurları kullanarak İslam dininin kaidelerine uyumlu yapı tipleri üreten mimari bir üslup ortaya çıkmıştır. İslam sanatı ve mimarisi üzerine çalışmalar yapan araştırmacıların birçoğu bu dönemi İslam sanatı ve mimarisinin erken devir üslubu olarak tanımlar (Creswell, 1932; Grabar, 1988 s. 60-65; Hillenbrand, 2005, s.11-15).

XX. yüzyılın önemli sanat tarihçisi Grabar İslam fetihlerinin önemli yıkımlara yol açmadığını sosyal yaşantıya fazla etkisi olmadığını ifade eder, gündelik yaşantının var olduğu gibi devam ettiğini söyler. Araştırmacı bu dönemde İslam sanatı eserlerinin üretiminde yerel anlayışın etkin olmasının sözünü ettiği faktörlerle ilişkili olduğu görüşündedir (Grabar, 1988, s.68). İslam medeniyetinin kendine özgü yapı tiplerini üretmeye başladığı bu aşamada yerel aktörlerin içinde olduğu bu süreç bir nevi geçiş devresi olarak tanımlanabilir. İslam sanatı ve mimarisi ile ilgili uluslararası çalışmaları olan Hillenbrand “Islamic Architecture: Form, Function, and Meaning” isimli eserinde İslam mimarlık anlayışındaki değişimi ve gelişimi yapı türleri üzerinden değerlendirir. Eserinde terminolojideki sorunlara değinen yazar Müslüman coğrafyasındaki tüm toplumların kadim yerel geleneksel mimari anlayışları olduğunu İslam medeniyetinin hâkim olduğu dönemde üretilen eserlerde hakim yerel anlayışın etkin olduğunu söyler (Hillenbrand, 1994, s.8-9). Grabar İslam mimarisi terimini kafa karıştırıcı bulur, ona göre “erken”, “geç”, “klasik”, “İran, Arap, Türk” ve benzeri ekler ile beraber tanımlamak doğru olan tercihtir (Grabar, s.5). Kuban Türk Sanat tarihinin sorunları ile ilgili yayınlanan makalelerini bir araya getirdiği “Türk-İslam Sanatı Üzerine Denemeler” adlı eserinde İslam mimarisinin dünyada başka hiçbir mimari davranışta var olmayan çeşitliliğe sahip olduğu tespitini yapar. Yazara göre İslam mimarisi eşsiz bir biçimde komşu kültürlerle kaynaşmayı becermiştir. Kuban İslam mimari eserleri üzerine yapılan araştırmalarda bölgesel sınırlama yapılmadan kronolojik bir çalışma yapmanın anlamsızlığını ifade eder (Kuban, 1990, s.18-20). İslam fetihleri sonrasında her bölgede farklı zaman dilimlerinde benzer bir süreç yaşanmıştır. İslam hâkimiyetinin tamamen etkin olduğu döneme kadar üretilen mimari eserlerde yerel anlayış yapı üretiminde etkindir, İslam dini kaidelerine uygun üretilen bir üslup ortaya çıkarılmıştır.

VIII. Yüzyıl başlarında Orta Asya coğrafyasında İslam fetihleri başlamıştır. Bölgenin en verimli bölgesi olan Horasan ve Maverâünnehir çevresinde oluşmaya başlayan İslam hâkimiyetinin etkileri tarihi süreçte sosyal ve siyasi hayatın tüm alanında görülecektir. Fetihler sonrasında bölgede oluşmaya başlayan İslam sanatı ve mimarisindeki üslup ve gelenekler sonraki yüzyıllarda İslam coğrafyasının genelinde etkili olmuştur. Maverâünnehir coğrafyasında kurulan ilk Türk-İslam

devletleri sonraki süreçte İslam tarihine bir anlamda yaklaşık altı asır önder unsur haline gelecek Osmanlı İmparatorluğunun öncülleri olarak görülür. Bu öncül devletlerin mahiyetinde bulunan geleneksel öğretiler İslam tarihi bağlamında dini ve beşeri hayatın her alanında etkili olmuştur. Sözü geçen bölgelerin mahiyetindeki kültürel özellikler Türk-İslam devletlerinin hâkimiyeti altında yer alan geniş bir coğrafyaya yayılmıştır.

İslam mimarisinde ibadet yapılarından sonra inşa edilen ilk yapı türü olan ribatlar bu süreçte Maverâünnehir coğrafyasında tesis edilmiştir. IX. ve X. yüzyıllar arasında Müslüman coğrafyacı ve seyyahlar eserlerinde bu ribatlardan bahsetmişlerdir (Arapoğlu, 2020, s.18-40). Tarihi süreçte tüm İslam coğrafyasında inşa edilecek ribat yapılarının bu dönemdeki işlevleri ve mimari özelliklerinde uygulanan değişimler yapı türünün gelişim sürecini anlamaya fayda sağlayacaktır. Farklı coğrafyalarda ve bilhassa Anadolu'da ribat yapıları üzerine yapılan öznel çalışmalarda yapı türünün işlevlerinde ve mimari özelliklerinde değişimler olduğu araştırmalar sonucunda tespit edilmiştir. Söz konusu çalışmalarda yapıların genel ve fiziksel özellikleri gibi konulardan bahsedilir. Bu çalışmada İslam mimarisinin ilk yapı türlerinden biri olan ribatların erken örnekleri üzerine yapılan tespitlerin yapıların mimari özelliklerindeki değişimlerin anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşünülmüştür.

2. Maverâünnehir Bölgesi

IX. yüzyıldan itibaren Farsça kaynaklarda kullanıldığı ismiyle Maverâünnehir bölgesi Orta Asya 'da genel hatlarıyla Ceyhun (Âmuderya) ve Seyhan (Sîrderya) nehirleri arasında bulunan bölgeyi kapsar. İlk İslam fetihleri döneminde Müslümanlar Ceyhun nehrinin ötesindeki bölgeyi tanımlamak için Arapça bir kelime olan Mâverâü'n-nehr (Türkçe anlamı ile nehrin ötesi) ifadesini kullanmışlardır (Aydın, 2020, s. 8-10). IX. ve X. yüzyıl Müslüman coğrafyacı ve seyyahlar eserlerinde Mâverâü'l- Ceyhun, Bilâdü'l-Heyâtile, Haytâl gibi isimlerle bölgeyi tanımlanmıştır (Arapoğlu,2020, s. 20-45). Batılı kaynaklarda bölge Transoxiana kelimesiyle ifade edilir. Günümüzde söz konusu coğrafya Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Tacikistan devletleri sınırları içerisinde yer alır. Maverâünnehir 'de tarih öncesi dönemde Pers devleti ve Baktriya krallıkları hüküm sürmüştür, bu dönemde bölgede siyasi belirsizlikler, savaşlar ve çeşitli kavimlerin göç hareketleri cereyan etmiştir (Özgüdenli, 2003, s.177-180). V. yüzyıla kadar Kuşan hâkimiyeti altındaki bölgeye VI. yüzyılın ortalarına kadar Akhunlar (Eftalitler) hükmetmiştir (Özbayraktar, 2014, s.8).VI. yüzyılın ikinci yarısından sonra Maverâünnehir Göktürkler tarafından idare edilmiştir. VII. yüzyılda Göktürk yönetiminin bölgede zayıfladığı siyasi ortamda yerel hanedan yönetimleri ortaya çıkmıştır. İslam fetihlerinin başlangıcının öncesinde coğrafyada bölgesel yerel hanedanlık devletlerinin hüküm sürdüğü bir devir yaşanmıştır (Gibb, 1930, s.19-25).

İslam orduları Halife Ömer devrinde Ceyhun nehrinin kıyısına kadar ulaşmış, Emeviler dönemindeyse VIII. yüzyılın başında Horasan valisi Kuteybe b. Müslim yönetimindeki askeri harekâtlarla bölgede İslam egemenliği sağlanmıştır (Akyürek, 2013, s.88-113). Kuteybe sonrasında coğrafyada İslam hâkimiyeti üstünlüğünü koruyamamış, yerel yönetimlerle çatışmalar yaşanmıştır. VIII. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Abbasiler dönemine kadar süren çatışma ortamında yerel hanedanlıklar gücünü ve siyasi birliğini kaybetmiştir. 751 senesinde Müslüman Arap ve Karluk Türk unsurlarının Çin ordularına karşı zafer kazandığı Talas savaşı sonrasında Arap ve Türk mücadelesi sonlanmış, meydana gelen barış ortamında İslam dini Türk topluluklar arasında hızla yayılmaya başlamıştır (Turan, 2009, s.164). Maverâünnehir 'de Türkler İslam yönetimi içerisinde vazifeler almış, soy birliği olan kimselerin İslam dinine geçmesi için mücadele etmişlerdir. X. yüzyılda bölgede hüküm süren Samaniler döneminde Maverâünnehir İslam medeniyetinin önemli ekonomik ve kültürel merkezlerinden biri haline gelmiştir. Samanilerin bölgede egemen olduğu dönem Türk toplulukların İslam dinini kabul sürecidir ve aynı zamanda Müslümanların Selçuklular ile münasebetlerin başladığı devirdir (Barthold, 1990, s.276).

Maverâünnehir ve çevresinde X. yüzyıl sonrasında Türk-İslam devletlerinin hâkimiyeti başlamış, Buhara, Semerkant, Tirmiz, Fergana ve Taşkent gibi önemli şehir merkezleri ekonomik açıdan gelişmiştir, bölgede yaşanan maddi zenginleşmenin İslam coğrafyasının bütünü üzerinde siyasi ekonomik etkileri olmuştur. Türk-İslam kültürüne yön

verecek Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklu devletlerinin hüküm sürdüğü coğrafyada sonraki asırlarda vuku bulacak fetih ve göç hareketleriyle Türk-İslam kültürü Anadolu coğrafyasına taşınacaktır.

1071 senesinde Malazgirt muhaberesi sonrasında Anadolu coğrafyasında Türk İslam unsurlarının kültürel etkinliği his edilmeye başlar (Köymen, 1992, s.19). XI. yüzyılın son çeyreğinde Anadolu 'da kurulan Türkiye Selçuklu devletinin hâkim olduğu şehirlerde sosyal ve kültür hayatın her tabakasında Orta Asya'dan taşınan geleneğin yansımaları görülür. XIII. yüzyıl başlarında Orta Asya 'da başlayan Moğol istilası sonrası yaşanan göç hareketleri sonucunda benzer kültür transferi hareketleri yaşanmıştır. Anadolu coğrafyasının demografik yapısını değiştiren eylemler sonrasında kültür hayatın her alanında ortaya çıkan değişimlerin etkileri mimari eserlerin üslubuna ve yapım tekniklerine yansır. Genel olarak araştırmacılar ortaya çıkan Türkiye Selçukluları mimari anlayışında var olan geleneksel etkilerin kökenin İran veya Orta Asya coğrafyası olduğu görüşünü savunurlar. Kuban Anadolu'da yapı ustalarının arasında dini bir ayırım yapılamayacağını söyler, gezici olarak nitelendirdiği yapı işi paydaşlarını kozmopolit sanat görüşünün taşıyıcıları olarak tanımlar (Kuban, 1965, s.99-102). Maverünnehir 'de yer alan Türk-İslam eserleri üzerine çalışmalar yapan Aslanapa araştırmalarında bölgedeki mimari eserlerle Osmanlı döneminde inşa edilmiş yapılarda kullanılan plan şemaları, yapım teknikleri ve süsleme programları gibi mimari özelliklerindeki benzerlikleri tespit etmiştir (Aslanapa, 2000, s.39-40).

3. IX. ve X. Yüzyıllar Arası İslam Coğrafyacı ve Seyyahlarının Eserlerinde Maverünnehir Ribatları

Fetih sonrası Müslümanlar yerleşkelerde ilk imar hareketi olarak cami tesis etmişler, bir anlamda bölgenin İslam hâkimiyetinde olduğunu göstermişlerdir. Bu faaliyet bölgenin dar-ül İslam hâkimiyetinde olduğunu göstermenin sembolik bir ifadesidir. İslam unsurları, askeri harekâtları öncesinde ve sonrasında hudut bölgeleri olan bu yerlerde askeri işlevi olan yapılarda inşa etmişlerdir. Döneme ait yazılı kaynaklar dar-ül harp bölgelerinde askeri üs mahiyetinde ribatlar tesis edildiğinden bahseder. Bir nevi askeri karargâh, üs veya garnizon olarak inşa edilmiş ribatların belli bir döneme kadar İslam unsurlarının toplanma merkezi olarak hizmet ettiği anlaşılır.

Türk edebiyat tarihi üzerine yaptığı öncü çalışmaları yanında vakıf müessesine dair kıymetli incelemeleri bulunan Köprülü ribatlar üzerine kaleme aldığı makalesinde Orta Çağ İslam tarihine ait bütün kaynaklarda ribat terimine tesadüf edileceğini söyler (Köprülü, 1942, s.267-278). İslam tarihi üzerine yapılan çalışmalarda ribat kelimesi farklı anlamlarda kullanılmıştır. Terimin anlamı var olduğu belgedeki zaman dilimine, coğrafyaya ve bağlama göre değişir (Arapoğlu, s.217-241).

Günümüze kadar kelimenin etimolojisi üzerine yapılan çalışmalarda araştırmacılar terimin İslam tarihinin erken dönemlerinde savaş için hazırlanan atların bağladığı yer manasında kullanıldığı görüşünde birleşmişlerdir. Kelime Kuran-ı Kerim 'de Enfal suresi 60. Ayeti kerimede "ribatu'l hayl" "cihat için hazırlanan atlar" şeklinde geçer (Arapoğlu, s.16-18). X. ve XI. yüzyıl Arapça sözlüklerinde kelime düşman hudutlarında murabıtların nöbet tuttuğu yer veya yapı olarak tanımlanmıştır (Masarwa, 2006, s.102-104). Arap dili ve edebiyatı üzerine çeşitli araştırmaları bulunan Chabbi makalesinde kelimedeki anlam değişiminin coğrafyaya ve zamana göre değiştiğini ortaya koyar. Fransız araştırmacı başlangıçta savunma işlevi ile tesis edilmiş ribatların dar-ül İslam beldesine dönüşen bölgelerde farklı işlevlerle kullanıldığını tafsilatlı bir biçimde izah eder. (Chabbi, 1993, s.493-506).

İslam tarihinde Abbasiler dönemine isabet eden IX. ve X. Yüzyıllar arasında hâkimiyet altına alınan coğrafyayı anlatmak ve hac güzergâhlarını tarif etmek gibi gayelerle kaleme alındığı düşünülen yazılı eserler üretilmiştir. Eserlerde yazarlar İslam devletinin fethettiği şehirlerdeki sosyal, ekonomik ve kültürel yaşantıları anlatmıştır. İslam tarihinde ribat teriminin farklı anlamlarda kullanıldığı örnekler bu eserlerde tesadüf edilir.

Eserlerdeki anlatılarda ilk İslam fetihlerinde savunma gayesiyle tesis edilen ribat yapılarının tarihi süreçte farklı coğrafyalarda işlevlerinin değiştirilerek kullanıldığı veya farklı amaçla inşa edilmeye başlandığı anlatılır. İslam coğrafyasıyla ilgili çok farklı bilgiler aktaran müelliflerin anlatılarına göre stratejik öneme haiz bölgelerde ribatlar murabıtlar tarafından askeri gayeler için kullanılır. Eserlerin kimi bölümlerinde kervan yolcularının konaklaması için

tesis edilen ribatlar anlatılır. Çağdaş olan Makdisi ve İbn Havkal fetih döneminde askeri işlev gayesiyle tesis edilen ribat yapıları ve çevresinin daha sonraki süreçte kutsallık atfedilen mekânlar olarak kullanıldığını izah ederler (Arapoğlu, s.26-35; Makdisi, 2015, s.343-344; İbn Havkal, 2014, s.79).

Eserlerde Maveraünnehir dar-ül harp bölgesi olarak tanımlanır. İbn Havkal bütün sınırlarının diyar-ı küfür ile komşu olduğunu belirttiği bölgenin tamamını ribat olarak tanımlar (2014, s.467). Dönemin önemli coğrafyacılarından biri olan Farslı İstahri eserinde Beykend 'de 1.000'den fazla ribat olduğunu söyler. Maveraünnehir bölgesini ribatlar beldesi olarak tanımlayan coğrafyacı bölgenin tamamında 10.000 sayısının üzerinde ribat olduğundan bahseder. Yazarın ayrıntılı olarak izah ettiği bölgede var olan bazı ribatlarda kervanların ağırlandığı, ihtiyaçlarının karşılandığını anlattığı bölümler yer alır (İstahri, 2019, s.244-247). İbn Havkal Maveraünnehir 'den bahsettiği bölümlerde bölgede neredeyse her yerde ribat olduğunu ve bunların sayısının on binin üzerinde olduğu bilgisini verir. Havkal 'da eserinde İstahri gibi ribatlarda kervanların ağırlandığını yazar (2014, 465-468, s.480, s.504). Yapı ustası aileden gelen Makdisi Maveraünnehir 'i çağdaşlarıyla benzer şekilde ribat bölgesi olarak tanımlar. Beykend bölgesini anlattığı bölümlerde yerleşimde eski ve yeni bin adet ribat olduğu söyler (2015, s.287). Eserlerde ribat kelimesi bir bölgeyi veya yerleşkeyi tanımlamak için kullanılmış, kimi bölümlerde ise bir yapı tarif edilirken tercih edilmiştir. Yapı olarak bahis edilen ribatların savunma veya konaklama işlevine sahip olduğu tespit edilir.

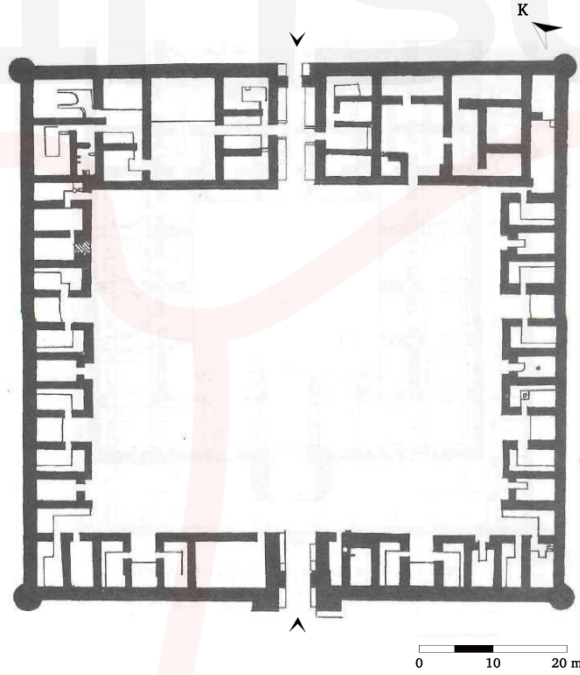
Orta Asya Türk İslam dünyasına dair temel olarak nitelendirilebilecek çalışmaları hazırlarken Barthold 'un araştırmalarından faydalanan Köprülü ribat yapılarının IX. ve X. yüzyıllar arasında dini faaliyetler için kullanıldığına dikkat çeker. Araştırmacı Maveraünnehir bölgesinin din âlimi Neseî'nin Semerkand tarihine dair kaleme aldığı eserdeki anlatılardan faydalanmıştır. Neseî'nin eserinde Mâtürîdî mezhebinin kurucusu Şeyh Ebu'l Mansur Mâtürîdî ve Ebu'l Kâsım Hekim Semerkandî gibi alimlerin Ribat-ı Gâziyân (Gaziler ribatı) adı verilen yapıda din dersleri verdiği bilgisi yer alır. Köprülü X. yüzyılda Maveraünnehir bölgesinde İslam dinin hâkim olduğunu savunma gayesiyle kurulmuş ribat yapılarının bu özelliğini tamamen yitirmediğini fakat yapılarda dini faaliyetler için kullanıldığını söyler. Ona göre ribatlar tarikat yapılarından olan hankahlara benzer amaçlarla kullanılmıştır. Bu iki terimini tarihi kaynaklarda birbiri yerine kullanılmasını bu hususlarla ilişkilendirir (1942, s.272-274). Karahanlılar tarihi üzerine çalışmaları bulunan Hunkan ribatların bölgede gayri Sünni inancın hâkim olmasına karşı inşa edildiği iddiasını savunur (2014, s.21). Tasavvuf tarihiyle ilgili eserlerde erken dönem İslam hudutlarında zahitlerin ve sufilerin murabıt olarak vazife yaptıkları, bu ribatları daha sonraki dönemde dini faaliyetler için kullandıklarından bahis edilir (Akyol, 2023, s.156-163). Günümüze kadar yapılan çalışmalarda dini işlevi olan ribatlara dair bilgiler sadece yazılı kaynaklarda yer alır.

Görsel 1: Abbasiler dönemi IX. ve X. Yüzyıllar arası Dar-ül İslam ve sınırlarını gösteren harita (Britannica.com, 2024 çizimi üzerine yazar tarafından ilaveler yapılmıştır)

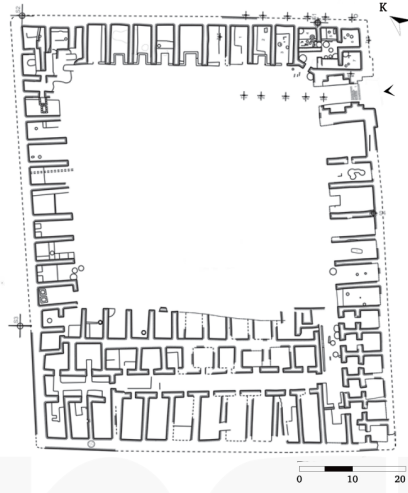
4. X. ve XII. Yüzyıl Maverâünnehir Ribat Yapıları

Tarihi kaynaklarda 1.000 taneden daha fazla ribat olduğu söylenen Buhara şehrinin güneyinde Beykend yerleşiminde “Ribat 1” ismi verilen ribat yapısı bulunur. Tarihi ipek yolundaki Semerkant-Amul güzergâhı üzerinde bulunan Beykend günümüzde Türkmenistan Navoiy şehri sınırları içerisinde yer almaktadır. Ribat ile ilgili yürütülen çalışmalar sonucunda yapının X. yüzyılda yapılmış olabileceği veya XII. yüzyılda mevcut yapının üzerine yeniden inşa edildiği gibi farklı görüşler bulunmaktadır (Mirzaakhmedov, 2016, s.109-111). Avlulu ve kapalı kısımlardan oluşan yapının merkezinde yaklaşık kare formunda olan avlunun dört tarafında çeşitli büyüklükte mekânlar sıralanır. Yaklaşık 75 metre kenar ölçülerine sahip iki girişi olan yapının dört köşesinde silindirik formunda kuleler bulunur. Ribatın doğu yönündeki giriş bölümünde yapıdan dışarı doğru taşan bölüm vardır. Taç kapının yer aldığı bölümlerde var olan plan şeması buranın ana giriş olduğunu gösterir. Avlunun kuzey ve güneyinde aynı plan şemasına sahip mekânlar yer alır. Konaklama işleviyle kullanılan yapıdaki benzer plan tipindeki odaların kervan yolcuları tarafından kullanıldığı söylenebilir. Avluya bakan üç bölümlü bölümlerin, merkezde bulunan küçük bir mekân ve iki yanında yaklaşık aynı büyüklükte iki adet oda bulunur. Merkezi mekânda bulunan seki, iki yandaki mekânlardan daha büyük ölçüye sahiptir. Doğu yönünde ana girişin yanında bulunan mekânlarda kuzey ve güney bölümde kullanılan plan tekrar eder. Sadece girişin batısında yer alan diğerlerinden büyük olan oda yapının idarecisi tarafından kullanılan mekân olarak tanımlanabilir. Batı girişinde bulunan kazı çalışmalarında ocak kalıntılarına rastlanan kısımdaki odalar mutfak, fırın ve depo gibi servis mekânlarıdır(Görsel 2).

Görsel 2: Beykent Ribat 1 yapısı planı (Mirzaakhmedov, 2013)

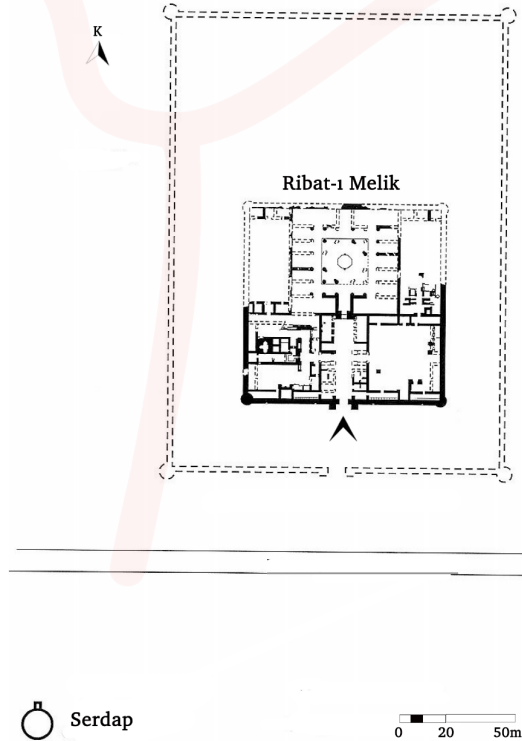
Bölgede yapılan son çalışmalarda Beykent ribatının yaklaşık 200 metre doğusunda benzer plan şemasına sahip “Ribat 4” ismi verilen bir yapı ortaya çıkarılmıştır. Avlulu ve kapalı kısımları olan yapının tek girişi vardır. Günümüze kadar yapılan çalışmalar yapının mimari özelliklerine dair tespitler için yeterli değildir (Görsel 3).

Görsel 3: Beykent Ribat 4 yapısı planı (Mirzaakhmedov, 2013)

Orta Asya 'da Seyhun nehri ötesinde kurulan ilk Müslüman Türk devleti Karahanlılar ribatlar tesis edilmiştir. Şems-ül mülk unvanı ile tanınan Karahanlı hükümdarı İbrahim bin Nasr tarafından yaptırılan ribatlardan Semerkant ve Hucend yol güzergâhı üzerinde bulunan yapıdan günümüze bir iz kalmamıştır (Cezar, 1977, s.192, Esin, 1986, s.413). Şems-ül mülk tarafından yaptırılan bir diğer yapı olan 1078-1079 yılları arasında inşa edilmiş Ribat-ı Melik yapısı günümüzde Özbekistan sınırları içerisinde tarihi İpek yolunun Buhara Semerkant güzergâhı üzerinde yer alır.

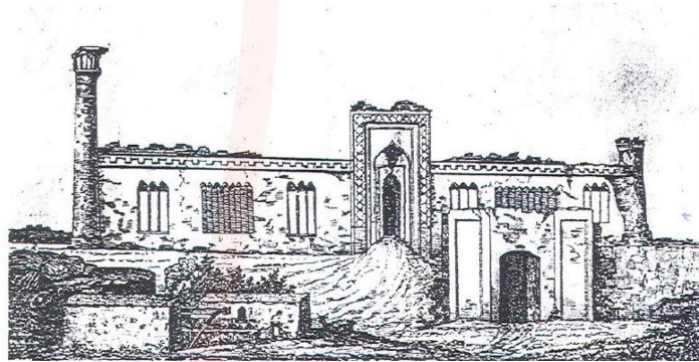
Yapının giriş cephesinin güneyinde yaklaşık 150 metre uzaklıktaki su sarnıcı olan serdap vardır, yapının merkezinde bulunan su havzası yaklaşık 13 metre çapında ve 20 metre derinliğindedir bu mekânın üstü kubbeye örtülüdür. Serdap ve Ribat-ı Melik yapılarının taç kapılarının formları benzerlik gösterir (Görsel, 4).

Görsel 4: Ribat-ı Melik vaziyet planı (Nemtseva, 2009)

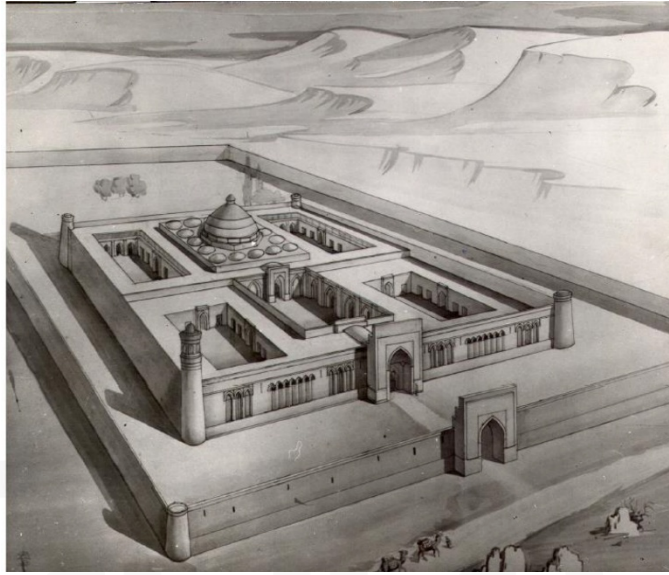
Ribat-ı Melik yapısının dış çevresi yaklaşık 91x91 metre ölçülerinde ve kare formuna sahiptir. Dört köşesinde silindirik kuleler bulunan yapının duvar kalınlıkları yaklaşık 265 santimetredir. Ribat yapısının güney doğuda bulunan kulesi 5.50 metre çapında ve 23 metre yüksekliğindedir (Nemtseva, 2009, s.43). Diğerlerinden farklı özelliklere sahip kulenin

kullanım amacına dair araştırmacılar farklı görüşler ortaya koymuştur. 1841-42 seneleri arasında bölgeyi inceleyen Alman seyyah Lehmann yapının tamamını çevreleyen dış duvar olduğundan bahseder, yapıyı tasvir ettiği çizimde güney batı kulesini diğer kulelerden yüksek olarak gösterir. Lehmann'ın görüşlerini inceleyen Nilsen yapıyı çevreleyen dış duvar olduğunu, kulenin gözetleme gayesiyle kullanılmasının gereksiz olduğunu, bu yapının minare olduğunu savunur (Nilsen, 1956, s.52). Nemtseva yapının bulunduğu ıssız çevrede ezan okunmasının gereksiz olduğunu yükse kulenin gözetleme amacıyla kullanıldığı grşindedir (2009, s.11). Nilsen rekonstrüksiyon perspektif iziminde Lehmann'ın bahsettiği dış duvarı gösterir, güney batıdaki kuleyi diğerlerinden yüksek olarak betimler. Nemtseva eserinde yer alan Asanov'un rekonstrüksiyon perspektif çiziminde merkezdeki yapının dört tarafında yer alan dış duvarlar gösterilmemiş, giriş cephesindeki iki kuleyi eşit yükseklikte tasvir edilmiştir. Anadolu ncesi Türk mimarisi üzerine çalışmaları olan Cezar ribatın etrafında kompleksi içine alan bir hisar duvarı olduğunu söyler, ona göre kuleler gözetleme işlevi ile kullanılmış olmalıdır (1977, s.190). Ribat-ı Melik içindeki mescitte minber olarak tanımlanabilecek bulgulara rastlanmıştır, bu tespite göre yapıda cemaat namazları kılınmıştır. Karahanlı mimarisi üzerine yaptığı çalışmasında Rustamova literatürdeki tartışmaları sıraladıktan sonra gözetleme işleviyle kullanılan kulede ezanda okunmuş olabileceğini söyler (2019, s. 598). Savunma ve konaklama işlevlerine sahip ribat yapısında kuleler gözetleme gayesiyle beraber minare olarak da kullanılmış olabilir, fakat yakın çevresinde yerleşim olmadığı için minare işleviyle kullanıldığı dönemi belirlemek mümkün değildir. Rustamova çalışmasında literatürde yapının türüne dair tartışmalara yer verdiği bölümde; Orta Asya'daki benzersiz mimarisi sebebiyle ribat yapısının kervansaray veya Emevi l kasırlarına benzer köşk olarak kullanıldığına dair kesin yargıda bulunulamayacağını söyler (2019, s. 597). Yapı türü üzerine tarihi süreç incelendiğinde Maveraünnehir coğrafyasında inşa edilmiş ribatların savunma ve konaklama işlevine sahip çok işlevli yapı olarak kullanıldığları söylenbilir. Yapıda var olan geniş kapsamlı meknsal organizasyon, zengin süsleme programı ve fiziksel ölçüleri gibi mimari özellikler yapıyı diğer örneklerinden farklı konumlandırmış olsa da yapı savunma ve konaklama işlevine sahip ribat olarak değerlendirilebilir. Günümüze kadar yürütülen çalışmalarda merkezde yer alan avlulu yapının etrafında dört köşesinde silindir kuleler olan sur duvarlarıyla çevrili bölüm ortaya çıkarılmıştır. Kuzey yöndeki kısım diğerlerinden yaklaşık üç katı büyük ölçüye sahiptir. Bu alan merkezde yer alan yapı dışında unsurların kullandığı bölüm olmalıdır. Yazılı kaynaklarda anlatılan savaş veya eşkiya saldırısında askeri ve diğer unsurların ribatlarda ikamet ettikleri yer olabileceği sonucuna varılabilir. Karargah olarak kullanılan yapılarda askerlerin toplandığı ve talim yaptıkları geniş alan merkezdeki yapının etrafında yer alan bölüm olmalıdır (Görsel 5,6 ve 7).

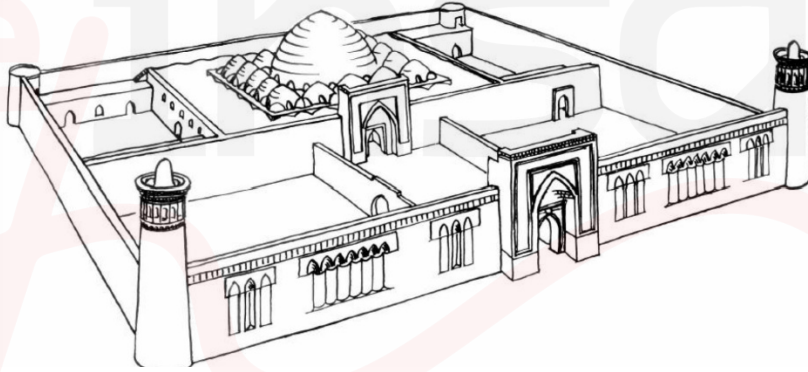

Görsel 5: XIX yüzyılın ilk yarısının sonlarında Ribat-ı Melik giriş cephesini gösteren izim (Lehmann, 1969)

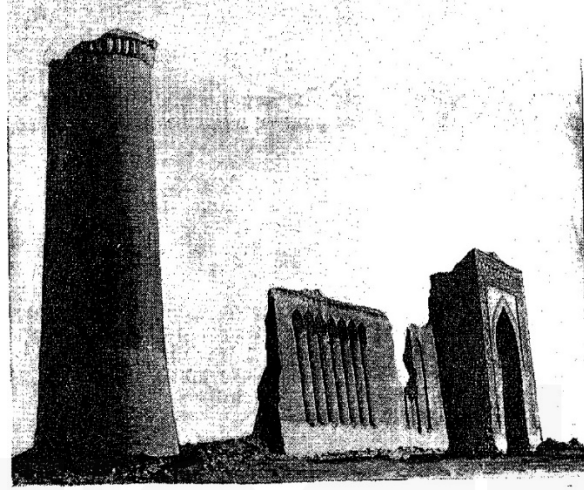

Görsel 6: Ribat-ı Melik Plesnevich & Nilsen 1956 rekonstrüksiyon perspektif çizimi (Nemtseva, 2009 s 126)

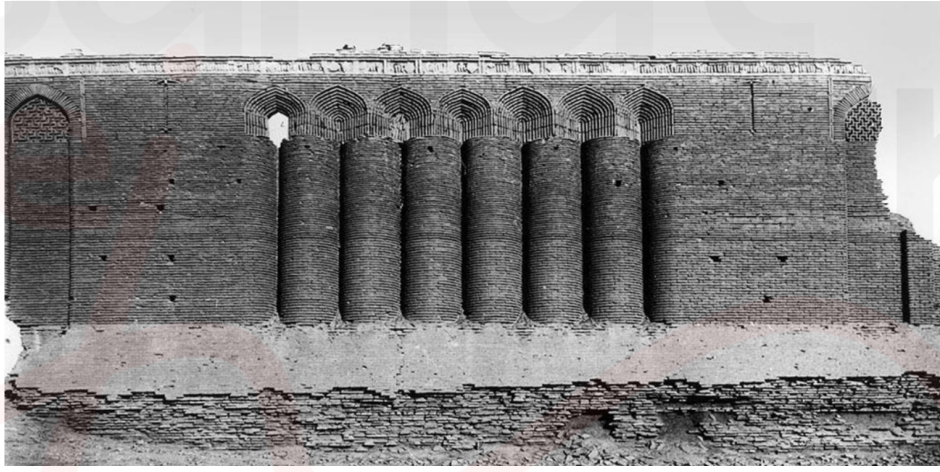

Görsel 7: Ribat-ı Melik Asanov 'un 1983 perspektif çizimi (Nemtseva, 2009 s 123)

Ribat-ı Melik yapısının giriş cephesinin duvarları silindirik formunda yarım sütunlar ile kaplıdır. Cezar eserinde Zapskin'in yapıda yer alan cephedeki süsleme programının Harzem üslubuyla olan benzerliğe dikkat çektiğini söyler. Yazar bu görüşü kabul etmekle beraber yapının daha gelişmiş estetik ve işçilik anlayışıyla inşa edildiği görüşündedir. Cezar Ribat-ı Melik yapısının Türk-İslam mimarisinin dikkate değer en eski taç kapılarından birine sahip olduğu görüşündedir (1977, s.191). Aslanapa tamamı kerpiç ve üzeri tuğla örtülü yapının cephesinde bulunan iri yarım silindireler biçiminde yivlerin kırık sivri kemerlerle kademeli olarak birbirine üst kotta bağlanan cephe düzeninin Merv bölgesindeki kale yapılarında görüldüğünü söyler. Türk İslam sanat tarihinin bu değerli bilim insanına göre taç kapı üzerindeki süsleme programının benzeri ve gelişmiş biçimi Selçuklu, Osmanlı ve Timurlu mimari eserlerinde görülür. Aslanapa yapının Türk mimarisinin klasik portal düzenini XI. yüzyılda olgun bir halde gösteriyor olmasının dikkat çekici olduğunu söyler (2000, s. 38).

Görsel 8: 1935 senesine ait Ribat-ı Melik taç kapısını gösteren fotoğraf (Nilsen, 1956, s 45)

Görsel 9: 1935 senesine ait Ribat-ı Melik güney cephesini gösteren fotoğraf (Nilsen, 1956, s 47)

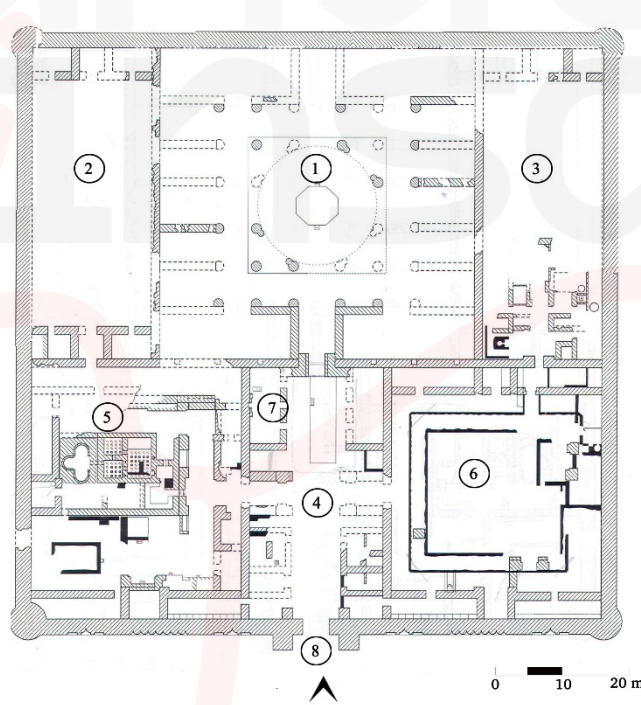

Görsel 10: Ribat-ı Melik taç kapısı (Arabalı, 2024)

Ribat-ı Melik yapısına sivri kemerli ve üzeri yarım kubbe ile örtülü giriş bölümünden girilir. Yapının plan şeması incelendiğinde yapının kuzey ve güney yönünde iki ayrı bölüme ayrıldığı tespit edilir. Yapının kervan yolcuları için tesis edildiği düşünülen güney bölümü üç ayrı kısımdan oluşmaktadır. Güney bölümünde dört eyvanlı plan şemasına sahip avlulu merkez bölümünde içerisinde mihrap nişi bulunan mescit vardır. Güney bölümünün batı yönündeki

kısımda hamam izlerine rastlanmıştır (Nemtseva, 2009, s.31). Bu bölümün doğu yönündeki kısmın servis mekânları, depolar ve binek hayvanları için kullanılan alanlar olmalıdır.

Ribat-ı Melik yapısının kuzey bölümünün sıradan kervan yolcuları için değil seçkin konuklar için düzenlenmiş olmalıdır. Nemtseva yapının bu bölümünün iki aşamada tesis edildiğini belirtir. Araştırmacıya göre ilk aşamada söz konusu bölüm ortada bir revaklı avlunun iki yanındaki avlulu mekânlardan oluşmaktadır. Nemtseva ikinci aşamada ortadaki revaklı avludan oluşan bölümün kapatılarak günümüzdeki şekli aldığını söyler (2009, s31). Mekânın merkezinde 21x21 metre ölçülerindeki odanın üzeri 18 metre çapına sahip tepesinde ışıklık olan kubbeyle örtülüdür. Kubbe Merv şehrindeki Sultan Sencer kubbesinden yaklaşık bir metre kadar yüksek, İsfahan Ulu Camii'nin kubbe çapından üç metre daha büyüktür. Kubbenin etrafındaki mekânın üzerinde ana kubbenin dört tarafını çevreleyen 16 adet daha ufak boyutlarda kubbeler vardır. Büyük kubbenin altında yaklaşık 6.50 metre çapında ve 1 metre yüksekliğindeki seki olarak kullanıldığı düşünülen platform yer alır. Platformlu mekânın doğu ve batı yönünde yaklaşık aynı ölçülerde beşer adet oda yer alır, benzer şekilde kuzey ve güney yönünde ise ikişer adet oda vardır. Yapının bu bölümü simetrik plana sahiptir. Kubbe ile örtülü mekânın doğu ve batısında yaklaşık aynı ölçülere sahip iki adet oda yer alır (Görsel, 11).

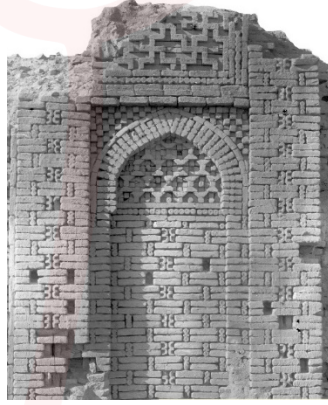

Görsel 11: Ribat-ı Melik planı 1-Kubbeli mekân 2-Avlu 3-Avlu 4-Giriş Avlusu 5-Hamam 6-Avlu 7-Mescit 8-Giriş (Nemtseva, 2009)

Yapı ile ilgili en detaylı çalışmalardan birini gerçekleştirmiş olan Nemtseva yapının Emevi çöl kasırlarına benzerliğine dikkat çeker, araştırmacıya göre yapı benzer bir köşk yapısıdır (2009, s.17). Zapskin'in Harzem 'deki kale yapılarına benzerliğine belirttiği görüşlere yer veren Cezar' a göre yapı kervansaraydır (1977, s.190). Kubbeli mekanda yer alan plan şemasının Edirne Selimiye Cami planıyla olan benzerliklere dikkat çeken Aslanapa yapının kervansaray olarak kullanıldığı görüşündedir (2000, s.38-40). 1993 senesinde Özbekistan'daki kervansaray yapıları üzerine çalışmalar hazırlayan Kuyulu yapıyı kervansaray olarak tanımlar, fakat yapının bölgedeki diğer örneklerinden farklı zaviyede değerlendirilmesi gerektiğini ifade eder (1996a, s.61-65). Ribat-ı Melik kervan yolcuları dışında sultanlar ve hanedan mensuplarının konaklaması için tesis edilmiş savunma gayesiyle de kullanılmıştır. Merkezdeki yapının etrafında yer alan çevresi kalın duvarlarla çevrili bölümle beraber ribat inşa edildiği devirde askeri unsurların karargah olarak kullandığı yapı olduğu söylenebilir.

Semer kand ve Merv yolu üzerinde Buhara'nın güneyinde günümüzde Türkmenistan'daki Lebap şehri yakınlarında XIX. yüzyıldan itibaren Daya Hatun ismiyle anılmaya başlayan yapı pek çok araştırmacıya göre erken İslam fetihleri esnasında Müslüman unsurlar tarafından tesis edilen Tahiriye ribatının olduğu yere inşa edilmiştir (Arapoğlu, s.149-150). Kuyulu bölgedeki kervansarayları incelediği çalışmasında yapının yapım yılına dair farklı görüşler bulunduğunu belirtir (1996b, s. 103). XX. Yüzyılda bölgede sanat tarihi alanında önemli çalışmaları olan Pugachenkova yapının XII. yılın ilk çeyreğinde son büyük Selçuklu Sultanı Sencer tarafından yapılmış olabileceğini söyler (1958, s. 230). Aslanapa Talhatan Baba Camisinin giriş cephesinde yer alan tuğla süsleme programıyla benzer özelliklere sahip olduğunu düşündüğü yapıyı XI. yüzyıl sonlarında yapılmış Karahanlı eseri olarak değerlendirir (2000, s. 35). Cezar yapıyı Selçuklu dönemi eserleri başlığı altında inceler (1977, s.196). XXI. yüzyılın başında yürütülen restorasyon faaliyetleri esnasında yapının dört bir tarafını çevreleyen kalın duvarlar ortaya çıkarılmıştır. Muradov ortaya çıkarılan bölümün İslam fetihlerinde yapılmış olan Tahiriye ribatı olduğunu söyler , ona göre kalın dış duvarlar ile çevirili alanın tamamı söz konusu ribat olarak tanımlanmalıdır (2016, s.6-7). Rustamova Karahanlı mimarisi üzerine yaptığı çalışmasında yapıya yer vermemiştir. Literatür çalışmalarında yapı kimi araştırmacılar tarafından Karahanlı veya Selçuklu yapısı olarak ele alınırken kimi bilim insanları ise yapıyı coğrafyada X. ve XII. yüzyıllar arasında inşa edilen eserler kategorisinde değerlendirmiştir.

Daya Hatun yapısı yaklaşık 53x53 metre ölçülerinde kare formundadır. Yapının dört köşesinde ve kuzeydoğu ile güneybatı duvarları üzerinde silindir formunda kuleler vardır. Yapıya XV. yüzyılda onarımlar gördüğü düşünülen kuzey doğu yönündeki taç kapıdan girilir (Cezar, 1977, s.195). Taç kapının bulunduğu giriş bölümünün iki yanında çeyrek silindir formunda kuleler bulunur. Yapının girişinin iki yanında nişler içerisinde tuğla malzeme ile geometrik şekillerden oluşan süslemeler vardır. Ribatın dışarı doğru taşma yapan taç kapısının iki yanındaki bölümdeki tuğla panolarda taç kapı üzerinde yer alan benzer figürler kullanılmıştır. Muradov kervansarayda yer alan tuğla işçiliğini Selçuklu döneminde üretilmiş bir başyapıt olarak tanımlar (2016, s.7). 2014 senesinde başlatılan Türkmenistan Kültür Bakanlığı ve Amerikan Büyükelçiliği nezdinde yürütülen restorasyon çalışmaları sonrasında yapının giriş bölümü ihya edilmiştir (Görsel 12, 13).

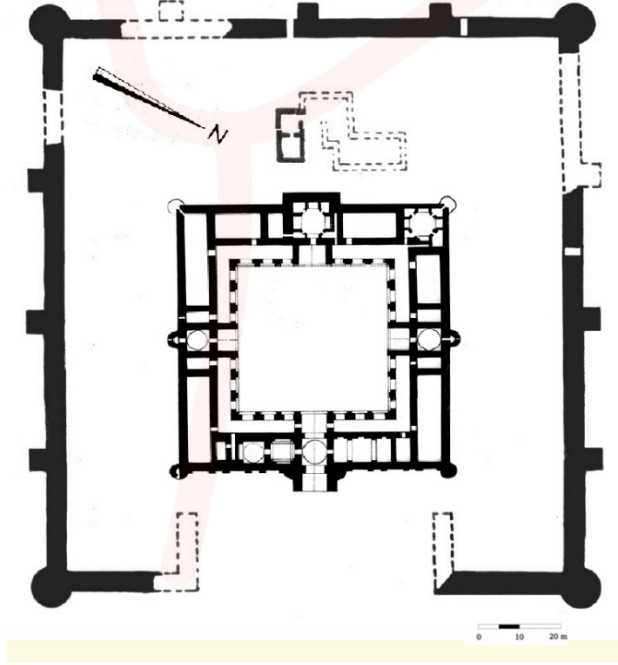

Görsel 12: 1929 senesi Daya Hatun tuğla süslemeleri gösteren fotoğraf (Muradov, 2016, s.5)

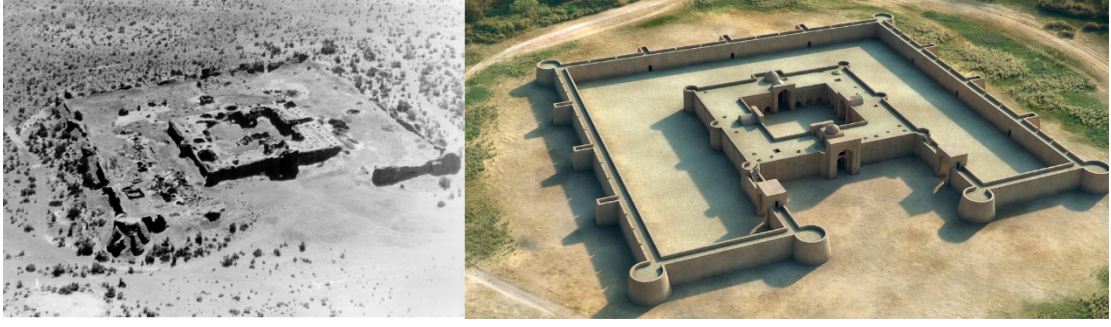

Görsel 13: 2018 senesi Daya Hatun giriş cephesini gösteren fotoğraf (Anonim, 2018)

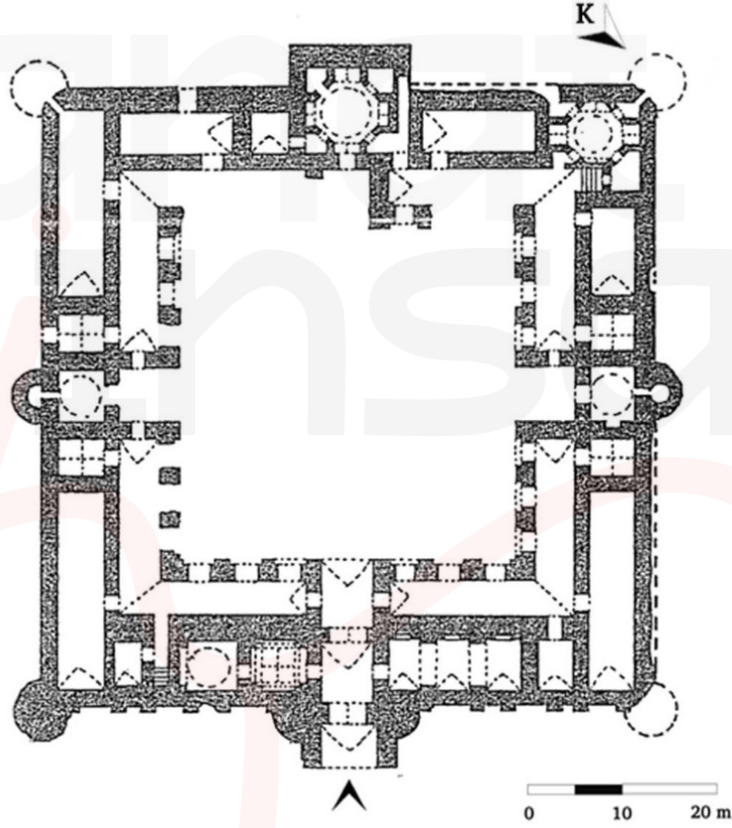
Daya Hatun kervansarayının merkezinde kare formunda revaklı avlu bulunur. Dört eyvanlı plan şemasına sahip yapının giriş bölümünün karşısında sekizgen plan şemasına sahip dış duvarlardan dışarı taşan üzeri kubbe örtülü mekânın seçkin konuklar için düzenlenmiş olmalıdır. Benzer plan şemasına sahip bir diğer mekân güney batı köşesinde yer alır. Kuyulu üzeri kubbeyle örtülü sekizgen plan şemasının Anadolu coğrafyasında anıtsal yapılarda kullanıldığını söyler (1996b, s.104). Muradov yapıda kullanılan revaklı avlulu plan şemasının daha sonra Timurlular döneminde inşa edilen kervansaray yapılarında tekrar edildiğine dikkat çeker (2016, s.4). XV. Yüzyıl Timurlular döneminde Herat ve çevresinde benzer plan şemasına sahip ribatlar inşa edilmiştir (Arapoğlu, 2020, s.157-164). Yapının giriş bölümünün doğu yönünde yer alan kare biçiminde üzeri kubbeyle örtülü mekân mescit olmalıdır. Yapı dört eyvanlı plan şemasına uygun inşa edilmiştir (Görsel 14, 15 ve 16).

Görsel 14: Daya Hatun ve kalın duvarlarla çevrili bölümü gösteren plan (Muradov, 2016)

Görsel 15: Restorasyon öncesi çekilen hava fotoğrafı, yapının restitüsyon perspektifi (Muradov, 2016)

Görsel 16: Pugachenkova tarafından 1958 senesinde hazırlanan Daya Hatun planı (Arapoğlu, 2024)

Pugachenkova Daya Hatun kervansaray olarak tanımladığı binanın mükemmel estetik detayları ve rasyonel planlamasıyla devrinin önünde mimari üsluba sahip olduğunu söyler (1958). Cezar çağının ötesinde yüksek sanat seviyesine sahip olarak nitelendirdiği yapıyı kervansaray olarak değerlendirmiştir (1977, s.195). Aslanapa batı yönündeki giriş aksı üzerinde bulunan mekân ve kuzeybatı köşesindeki odalarda kullanılan plan şemasının Selçuklu dönemi kervansaraylarında kullanıldığını dikkat çeker, yapıyı Karahanlı kervansarayı olarak tanımlar (2000, s.35). Kuyulu kervansaray başlığı altında değerlendirdiği yapının bölgede diğer kervansaraylarda olmayan silindirik kuleleri ve abidevi taç kapısının farklı zaviyelerden incelenmesi gerektiğini söyler (1996, s.56).

5. Sonuç

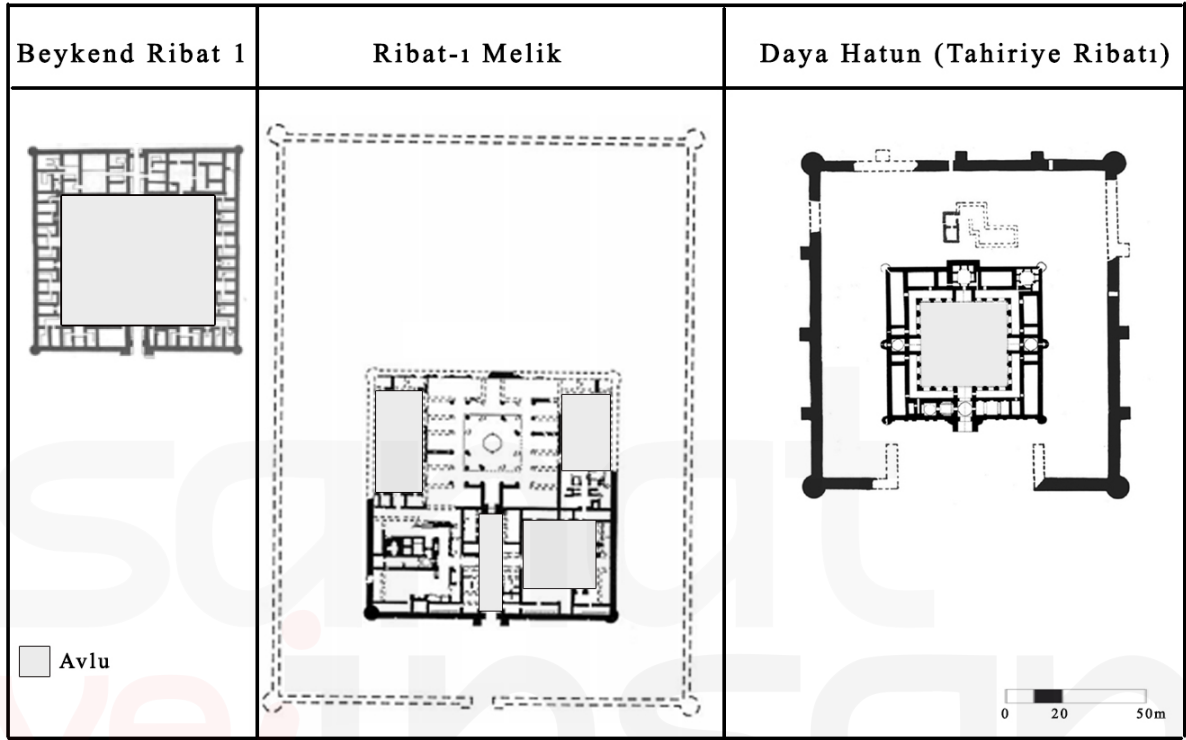
Günümüze kadar yapılan çalışmalarda X. ve XII. yüzyıllar arasında Maveraünnehir coğrafyasında inşa edilmiş, mimari özellikleri üzerine yorum yapılabilecek bulgulara sahip ribat yapıları üç adettir. Daya Hatun kervansarayı ismiyle literatürde yer alan yapı Tahiriye ribatının olduğu alana inşa edilmiştir, bu tespit sonrası sözü geçen üç ribat içerisinde bu yapıda değerlendirilmiştir (Arapoğlu, 2020, s.119-120, Görsel 17).

Görsel 17: X. ve XV. Yüzyıl Maveraünnehir bölgesi haritası (Gafurov, Hmelnitsiky ve Çeşmeli 2005 haritası üzerine ilaveler Arapoğlu, 2024)

Maveraünnehir coğrafyasında günümüze ulaşan en erken tarihlî ribat olan Buhara'nın güneyinde Beykend civarındaki Ribat 1 yapısının etrafında kalın duvarlarla çevrili bir bölüm yoktur. Buhara Semerkand güzergahı üzerinde yer alan Ribat-ı Melik ve Buhara Amul güzergahı üzerindeki Tahiriye ribatı üzerine inşa edilmiş Daya Hatun kervansaray yapılarının etrafında kalın duvarlarla çevrili alan vardır. Beykent Ribat 1 yapısı yaklaşık beş dönümlük alanı kaplar, yapının 200 metre güneyindeki Ribat 4 ismi verilen yapıda yaklaşık aynı büyüklüktedir. IX. ve X. yüzyıl Müslüman coğrafyacı ve seyyahlarının eserlerinde ribatlar diyarı olarak anılan bölgede benzer büyüklükte ve plan şemasına sahip yapılar olabilir.

Buhara'nın doğusunda yer alan Ribat-ı Melik yapısının merkezinde sekiz dönümlük alana yayılmış kapalı ve avlulu kısımlardan oluşan bina yer alır, arkeolojik çalışmalar sonrasında ortaya çıkarılan kalın duvarlarla çevrili kısım yapı yaklaşık otuz dönümlük bir alanı kaplar. Buhara'nın batısında Tahiriye ribatının olduğu alana inşa edilmiş Daya Hatun kervansaray yaklaşık üç dönümlük arazi üzerine inşa edilmiştir. Yapı merkezde yer alan bina ve kalın duvarlarla çevrili bölgeyle beraber on dönümlük alana yayılmıştır. Muradov geniş alana yayılmış bölgeyi Tahiriye ribatı olarak tanımlar, benzer şekilde bir görüş etrafında yer alan kalın duvarlarla çevrili geniş alanla beraber Ribat-ı Melik içinde söylenebilir. Günümüze kadar yapılan çalışmalarda Orta Asya coğrafyasında yer alan Ribat-ı Mahi, Ribat-ı Anuşirvan, Ribat Zafarani, Ribat-ı Şerif gibi ribatların etrafında kalın duvarlarla çevrili alan ortaya çıkarılmamıştır. X. ve XII. yüzyılda Maveraünnehir bölgesinde tesis edilmiş olan ribatların erken İslam fetihleri periyodunda birer kale gibi geniş alanda tesis edilmiş oldukları söylenebilir. Daha sonraki süreçte bu yapıların olduğu alanın tamamı veya bir kısmı kervansaray inşa etmek amacıyla kullanılmış olabileceği düşünülebilir. Fakat söz konusu iki örnekte geniş alana tesis edilen ribatların merkezinde yer alan yapıların plan şemaları incelendiğinde, binaların konaklama gayesiyle düzenlenmiş oldukları düşüncesi öne çıkmaktadır. Söz konusu yapılar erken dönemde askeri faaliyetler için inşa edilmiş ribatlar olabilir, daha sonraki süreçte ribatların olduğu alanın bir kısmı veya tamamı kervansaraya dönüştürülmüş olabilir (Görsel 18).

Görsel 18: X. ve XII. Yüzyıl Maverâünnehir ribat yapıları planları (Arapoğlu, 2024)

Araştırmacıların çoğu tarafından kervansaray kategorisinde değerlendirilen ribatlar avlulu ve kapalı kısımları olan, dış duvarları üzerinde silindirik formunda kuleler yer alan ve taç kapıları olan yapılardır. Günümüze kadar yapılan araştırmalarda genel olarak X. ve XII. yüzyıllar arasında inşa edilmiş ribatların kervansaraylara benzeyen özellikleri üzerine veriler değerlendirilmiştir. Çalışma Ribat-ı Melik ve Tahiriye Ribatının olduğu alanda inşa edilmiş Daya Hatun kervansarayı yapıları etrafında kalın duvarlarla çevrili bölüm yer alır, söz konusu ribatların alanın tümüyle beraber değerlendirilmesi gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. IX. ve X. yüzyıl Müslüman coğrafyacı ve seyyahlarının eserlerinde savunma işlevine sahip kale ve askeri işlevlere sahip ribatlar yer alır, bu yapılar eserlerde bahsedilen faaliyetler için geniş bir alana yayılmış olmalıdır. Ribatlar kale plan şemalarına benzer kalın duvarlarla çevrili bir alan ve merkezde iç kale hüviyetinde yapıyla düzenlenmiş olabileceği görüşünün elde edilecek yeni verilerle irdelenmesi çalışma konusunda yer alan sorunlara farklı çözümler getirebilir. Ribatlar üzerine gelecekte yürütülecek çalışmalarda elde edilecek bulgular söz konusu hipotezin sağlıklı bir ortamda tartışılmasına imkân sağlayacaktır.

Kaynakça

- Akyol, Y. (2023). Büyük Selçuklu Devleti Döneminde Ribatların Hizmet Alanları, *Disiplinler arası Sosyal Bilimler Dergisi*, (14), 151-170.
- Akyürek, Y. (2013). Emeviler Dönemi fetih politikası ve Maverâünnehir 'in fethi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22(1)
- Arapoğlu, M. (2020). *İslam Mimarisinde Ribatlar*; (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Mimarlık Ana Bilim Dalı, Mimarlık Tarihi ve Kuramı Bilim Dalı, İstanbul
- Aslanapa, O. (2000). *Türk Sanatı, Remzi Kitabevi*, İstanbul
- Aydınlı, O. (2020). Maverâünnehir fethi ve Emeviler Dönemi Maverâünnehir, *Uluslararası İlim Membaı Maverâünnehir Sempozyumu*, İstanbul, Türkiye, 6 - 12 Kasım 2020, 7-21
- Barthold, V. V. (1990). *Moğol istilasına kadar Türkistan*, hazırlayan Hakkı Yıldız, Kervan Yayınları, İstanbul

- Cezar, M. (1977). Anadolu Öncesi, Türklerde Şehir ve Mimarlık, Türkiye İş Bankası, İstanbul
- Chabbi, J. (1995). “Ribat”, EI, C.8, Leiden, Brill, s.493-506.
- Creswell, K. A. C. (1932). Early Muslim Architecture, Volume 2, Oxford
- Çeşmeli, İ. (2005) *Orta Asya camilerinde tipoloji (7-13. yüzyıllar)*, (Yayınlanmamış doktora tezi) Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Mimarlık Tarihi ve Kuramı Bilim Dalı
- Esin, E. (1986). Ribat-i Melik Hakani Sülalesinden İbrahim oğlu Çu Tigin İkinci Naşr Şemsü'l Mülk ve Harcang'de Yaptırdığı Külliye,. Erdem, 2(5), 405-426.
- Grabar, O. (1988). İslam Sanatının Oluşumu, çeviren Nuran Yavuz, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul
- Gibb, H. A. R. (1930). Orta Asya'da Arap fütuhata, çeviren M. Hakkı, Evkaf Matbaası, İstanbul
- Havkal, İ. (2014). 10.Asırda İslam Coğrafyası, çeviren Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul
- Hillenbrand, R. (2005). İslam Sanatı ve Mimarlığı, çeviren Çiğdem Kafescioğlu, Homer Kitabevi, İstanbul
- Hillenbrand, R. (1994). Islamic Architecture: Form, Function, and Meaning, Columbia University Press
- Huncan, Ö. (2014). Ortaçağ Semerkant'ında İlk Modern Türk Üniversitesi: Tamgaç Han İbrahim Medresesi, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, cilt.4, Sayı.08, Edirne
- İstahri. (2019). Ülkelerin Yolları, çeviren Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul
- Köprülü, M. Fuat. (1942), Ribat, Vakıflar Dergisi s. 2
- Köymen, M. A. (1992). Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III, Alp Arslan ve Zamanı. TTK, Ankara
- Kuban, D. (1965). Anadolu-Türk Mimarisi kaynak ve sorunları. İstanbul:
- Kuban, D. (1990). Türk İslam Sanatı Üzerine Denemeler, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul
- Kuyulu, İ. (1996). Anadolu Selçuklu Kervansarayları ile Orta Asya Kervansaraylarının Karşılaştırılmasına Yönelik Bir Deneme, Sanat Tarihi Dergisi, 8, s.51-79
- Kuyulu, İ. (1996). Özbekistan ve Türkmenistan'da Bulunan Ortaçağ Kervansarayları Üzerine Gözlemler, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, C.1, S.1, s.97-116.
- Makdisi, A. (2015). İslam Coğrafyası (Ahsenüt-Takasim), çeviren D. Ahsen Batur, Selenge yay. İstanbul
- Masarwa, Y. (2006). *From a Word of God To Archaeological Monuments: A Historical Archaeological Study of The Ummayyad Ribats Of Palestine*, Doktora Tezi, Princeton University Art and Archaeology Faculty, New Jersey
- Mirzaakhmedov, S. D. (2016). The Ribat-Caravanserai from the Eastern Suburbs of Paykand, Archaeological and Historical Aspects, Journal of Inner Asian Art and Archaeology, 7, s.109-123
- Muradov, R. (2016). Dayahatyn, caravanserai of the Seljuqid period in Turkmenistan, National Department for Protection, Research and Restoration of Historical and Cultural Sites, Askabat, Turkmenistan,
- Nemtseva, N. (2009). Rabat-ı Malik XI –Nachalo XVIIIvek”, Arheolohicheskiye İssledovaniya, Taşkent
- Nilsen, V. (1956). Monumentalnaya Arhitektura Buharskogo Oazisa, Taşkent
- Özbayraktar, A. (2014). *Abbasilerin İlk Döneminde Maverünnehir*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), TC Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya
- Özgüdenli, O.G. (2003). “Maverünnehir”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 28, Ankara

Pugachenkova, G.A. (1958) Puti razvitiya Arkhitektury Yuzhnogo Turkemenistan por rabovladieniya i feodalizma [Ways of development of the architecture of Southern Turkmenistan in the time of slavery and feudalism], Academy of Sciences of the USSR, Moscow

Rustamova, M. (2019). *Karahanlı devri mimarisi ve bezemeleri*. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, İslam Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, İstanbul

Turan, O. (1969). Türk cihan hâkimiyeti mefkûresi tarihi, Ötüken Neşriyat, İstanbul

Görsel Kaynaklar

Görsel 1: <https://www.britannica.com/place/Caliphate>

(Erişim tarihi: 10.1.2024)

Görsel 2. Ve 3: Beykent Ribat 1 ve Ribat 4 yapısı planı (Mirzaakhmedov, 2013)

Görsel 4: Ribat-ı Melik vaziyet planı (Nemtseva, 2009)

Görsel 5: XIX yüzyılın ilk yarısının sonlarında Ribat-ı Melik giriş cephesini gösteren çizim (Lehmann, 1969)

Görsel 6: Ribat-ı Melik Plesnevich & Nilsen 1956 rekonstrüksiyon perspektif çizimi (Nemtseva, 2009 s 123,126)

Görsel 7: Ribat-ı Melik Asanov 'un 1983 perspektif çizimi (Nemtseva, 2009 s 123)

Görsel 8 ve 9: 1935 senesine ait Ribat-ı Melik taç kapısını ve güney cephesi fotoğrafları (Nilsen, 1956, s 45-47)

Görsel 10: Arabalı M. kişisel arşiv

Görsel 11: Ribat-ı Melik planı (Nemtseva, 2009)

Görsel 12: 1929 senesi Daya Hatun tuğla süslemeleri gösteren fotoğraf (Muradov, 2016, s.2-6)

Görsel 13: <https://tm.usembassy.gov/u-s-ambassador-closes-successful-cultural-preservation-project-at-dayahatyn-caravanserai/>

(Erişim tarihi: 10.5.2024)

Görsel 14: Daya Hatun ve çevresindeki bölümleri gösteren plan (Muradov, 2016)

Görsel 15: Restorasyon öncesi çekilen hava fotoğrafı, yapının restitüsyon perspektifi (Muradov, 2016)

Görsel 16: Pugachenkova tarafından 1958 senesinde hazırlanan Daya Hatun planı (Arapoğlu, 2020)

Görsel 17: X. ve XV. Yüzyıl Maverünnehir bölgesi haritası (Gafurov, Hmel'nitskiy ve Çeşmeli 2005 haritası üzerine ilaveler Arapoğlu, 2024)

Görsel 18: X. ve XII. Yüzyıl Maverünnehir ribat yapıları planları (Arapoğlu, 2024)